

Problem valorizacije i zaštite arhitekture Đorđa Tabakovića

Olivera Radovanović

Muzej grada Novoga Sada

Izlaganje sa znanstvenog skupa — 72.014 Tabaković

Muzej grada Novog Sada je 1981. godine došao otkupom u posed velike zaostavštine arhitekta Đorđa Tabakovića (Arad, 1897 — Novi Sad 1971). Ta zaostavština sastoji se od stotinjak arhitektonskih projekata, kompletiranih pratećom dokumentacijom kao što su tehnički opisi, poslovna pisma, idejni crteži i vrlo obimna i dragocena fotodokumentacija. Pored uredno sačuvane dokumentacije uglavnom svakog projekta, Tabaković je sačuvao mnogobrojne blokove pune skica, sveske i vežbe sa studija, studentske projekte, te mnoštvo sjajnih crteža i akvarela. Kada sam se prvi put suočila sa tim obimnim fondom, bila sam iskreno iznenađena ne samo količinom nego i kvalitetom projekata, iznenađena i oduševljena raznovrsnim i maštovitim idejnim skicama, težnji ovog arhitekta ka **totalnom dizajnu**¹, težnji koja se prvi put pojavljuje u arhitekturi u Vojvodini. Počevši s izučavanjem te građe, shvatila sam da se preda mnom otkriva, za novosadsku kulturnu javnost, jedan nedovoljno poznat Tabaković, jedan od poslednjih umetnika arhitekata, čovek čija su dela zauvek obeležila Novi Sad. Dotad Tabaković je, nažalost, više bio poznat po svojim, inače odličnim akvarelima, sa motivima gradova širom Evrope, a najviše Novog Sada.

¹ Ideja o **totalnom dizajnu** potiče od bauhausovih arhitekata Gropiusa i Mis van der Roa.

² Detaljnije o biografskim podacima i delu arh. Đ. Tabakovića: O. Radovanović, **Arhitekta Đorđe Tabaković**, DANS časopis za arhitekturu, urbanizam i dizajn, br. 2, 3—4, 5, 6, 7, godina 1983, 1984, 1985, 1986.

³ Dragiša Brašovan (1887—1965), jedan od naših najpoznatijih arhitekata, čije je stvaralaštvo neposredno vezano za Novi Sad. U Novom Sadu je projektovao, pored nekih privatnih vila, zgradu Radničke komore (1930), a prema njegovom projektu izgrađena je između 1936. i 1940. poznata Banska palata. O delu Dragiše Brašovana u Beogradu i drugim mestima videti kod: Z. Manević, **Delo Dragiše Brašovana**, Zbornik za likovne umetnosti 6, Novi Sad 1970, str. 190.

⁴ O napretku Novog Sada posle 1918. godine piše list: **Novi Sad**, br. 51, 1. decembar 1933.

Novi Sad se u periodu između 1927. i 1940. godine pretvorio u veliko gradilište. Nova generacija gradskog stanovništva imala je potrebu i za novom arhitekturom, pa su počeli da se podižu objekti za sportove, kinematografi, zgrade za okupljanje ljudi, sanatorijumi... Arhitekta koji je najveći broj zgrada tada projektovao bio je Đorđe Tabaković. Školovan u Pešti, na principima vladajućeg akademizma i secesijske misli, širokog obrazovanja i evropske kulture. Brojne javne i privatne zgrade ostale su kao trajan dokaz stremljenja, talenta i znanja ovog vrsnog arhitekta. Ta dela još nisu predmet šireg izučavanja, nisu adekvatno vrednovana. Stoga će težište ovog rada biti na vrednovanju upravo tih objekata, da se može vršiti valorizacija i konačno jedan apel za zaštitu moderne arhitekture nastale u periodu između dva rata.

Ko je u stvari Đorđe Tabaković? Rođen u Aradu (danas u Rumuniji), pripadao je staroj srpskoj porodici koja je dala nekoliko generacija poznatih arhitekata i slikara.² Naklonost prema arhitekturi pokazivao je već od mladih dana, a studije arhitekture započeo je u Pešti 1915. godine, gdje je nastavu pohađao tri godine. Nakon tri godine, 1918, morao je napustiti peštanski fakultet zbog javno pokazanog oduševljenja prema srpskoj pobjedi u prvom svjetskom ratu, pa je studije nastavio i okončao u Beogradu. Pole 1922. godine izvesno vreme je radio u Parizu kod arhitekata Eduarda Andrea i Žaka Mišela. Do 1928. godine stalno boravište porodice Tabaković bio je Arad, a te godine porodica se preselila u Novi Sad, najviše zbog izmenjene političke situacije. Od godine dolaska u Novi Sad, započinje plodonosna karijera ovog arhitekta, koji je, uz arhitektu Dragišu Brašovana³, dao najmarkantnija ostvarenja u Novom Sadu između dva rata.

Novi Sad je kraj prvog svjetskog rata dočekao kao tipična austrougarska varoš sa nekoliko vrednijih i zanimljivih zgrada karakterističnih za graditeljstvo 19. veka i secesiju. Ujedinjenjem u novu Kraljevinu, Novi Sad ubrzo postaje privredni, kulturni, a zatim i administrativni centar vojvođanskih žitelja, odnosno kasnije Dunavske banovine. Privredni prosperitet, koji je trajao do 1924—1925. godine, i priliv stanovništva u grad⁴ doveli su do oživljavanja građevinske delatnosti. Do 1927. gradi se Produktna berza, neke fabrike, mnoštvo porodičnih i najamnih zgrada. Te zgrade grade se još uvek u akademskom maniru i namena im ne odudara od tipologije devetnaestog veka. Već posle 1925. godine počinje se osećati nadolazeća privredna depresija koja će kulminirati 1929. i 1930. godine. Međutim, uprkos teškim ekonomskim prilikama, ta kriza nije se odrazila na građevinsku delatnost u meri u kojoj bi se to moglo očekivati. Naprotiv, Novi Sad se, u periodu između 1927. i 1940. godine, pretvorio u veliko gradilište. U tom periodu grad se povezao sa Petrovaradinom elegantnim mostom, iz grada se do mosta trasirao nov,

širok bulevar, a grad se proširio na Mali liman i prema budućem keju. Nova generacija gradskog stanovništva, imala je potrebu i za novom arhitekturom. Začeto je podizanje objekata za sportove, grade se kinematografi, kupalište, igralište, niču sanatorijum i velike zgrade za okupljanje ljudi, kao što su razni domovi zanatskih i trgovačkih udruženja, a intenzivno se grade i veliki stambeni objekti.

Tabakovićev dolazak u Novi Sad, podudarao se sa ovom kulminacijom građevinske delatnosti. Premda je u Novom Sadu već delovala jaka Inženjerska komora, sa nekoliko dobrih i značajnih arhitekata i građevinskih inženjera, Tabaković vrlo brzo nakon dolaska izbija kao vodeći arhitekta. U tom periodu, između 1928. i 1940. godine, dao je i svoja najznačajnija ostvarenja.

Đorđe Tabaković je školovan pod uticajem kasne secesije i vladajućeg akademizma, pre svega peštanskog, a zatim i beogradskog fakulteta, pa tako i njegove prve zgrade, koje je projektovao do 1931. godine (stari hotel *Park*, zgrada *Crvenog krsta*, kuća *Vermeš* i još nekoliko porodičnih kuća, sve u Novom Sadu), nose obeležje upravo tih shvatanja. Tada se on bavio više dvodimenzionalnim estetiziranjem, uz upotrebu istoricističke ornamentacije i dekoracije, bez udublivanja u prave probleme savremene arhitekture.

Zaokret u njegovom stvaralaštvu nastao je posle 1931. godine projektovanjem Doma novosadske trgovačke omladine, kuće *Klajn* i Doma Jugoslovenskog dnevnika. Ove zgrade projektovane su sasvim u duhu moderne arhitekture, koja je inače u Evropi i Americi imala ne samo primat već i svoju kratku istoriju razvoja. Projektujući te zgrade (nabrojani su samo najmarkantniji primeri), on se oslobodio ornamenta, zgrade su ravnog krova, kvadratnih prozora, uveo je glatke plohe na pročeljima, a od materijala kombinuje beton i staklo.

Preokret u Tabakovićevom načinu projektovanja desio se zbog dva razloga. Prvi razlog za nova razmišljanja u arhitekturi bio je dolazak Dragiše Brašovana u Novi Sad 1929. godine. Taj znameniti arhitekta, i verovatno najznačajniji predstavnik moderne arhitekture između dva rata u Jugoslaviji, bitno je uticao svojim projektom Radničke komore (1930) u Novom Sadu ne samo na Tabakovića nego i na ostale arhitekte u gradu. Drugi uticaj na Tabakovića došao je preko grupe arhitekata modernog pravca, okupljenih zajedničkom težnjom ka napretku i novoj arhitektonskoj misli, čija najveća aktivnost pada u period između 1929. i 1933. godine.⁵ Tabaković, tada mlad arhitekta, priklonio se tom silovitom naletu modernizma, koji je u roku nekoliko godina sasvim odbacio do tada neprikosnovena tradicionalna poimanja arhitekture. Međutim, treba istaći da priklonivši se novom stilu kod Tabakovića dolazi do izražaja izuzetna umetnička individualnost, gde se on izdvaja svojim osećanjem za građenje arhitektonske forme, smislom za detalje i sposobnošću za organiza-

109. Kuća Klajn, 1933. (današnji izgled)

cijom prostora. U periodu do 1940. projektuje svoja najzrelija ostvarenja, od kojih treba istaći Tanurdžićevu palatu (1934—1940), Berzu rada (1935) u Subotici i Dečiji dom (1935) u Bečkerek. Te zgrade ga s pravom svrstavaju među najznačajnije predstavnike srpske moderne arhitekture.

No, ovaj tekst nema nameru da se upušta u detaljnu analizu celokupnog opusa ovog arhitekta, premda mu je namera i da afirmiše Tabakovićevu delo. Osnovna zamisao je da arhitektura Đorđa Tabakovića pomogne, kao dobra podloga, u postavljanju i razrešenju jednog, čini se, opšteg problema, a to je pitanje vrednovanja i zaštite međuratne arhitekture u nas. Naime, arhitektura između dva rata nije doskora bila predmetom nekog šireg izučavanja. Ne ulazeći ovom prilikom u razloge zašto je to tako, možemo konstatovati posledicu tog neizučavanja. Jedna od posledica je da mi još uvek nemamo izgrađenu svest da ta značajna arhitektonska ostvarenja valja i valorizovati jednim ozbiljnim naučnim metodom, a zatim i sačuvati kao predstavnike međuratne moderne arhitekture. Uzimajući za primer Tabakovićevu arhitekturu, možemo konstatovati da su mnoge od tih zgrada izložene nemilosrdnoj adaptaciji, gde je u najvećoj meri stradao prvobitan interijer kao dragocen ostatak primenjene umetnosti i dizajna tog vremena.

Kada se govori o valorizaciji ove arhitekture, moramo imati nekakve, možda i malo specifičnije parametre, od onih koji služe za uobičajeno vrednovanje u rutinskim poslovima zavoda za zaštitu kulturnih dobara.

⁵ *Srpska arhitektura 1900—1970*, katalog izložbe Muzeja savremene umetnosti, Beograd 1972.

110. Tanurdžićeva palata, 1940. (današnji izgled s nadograđenim delom)

Koji su to parametri kojima se u ovim slučajevima valja koristiti? To su pre svega pripadnost stilu, odnosno vrednovati posebno dobre ili izuzetno rane primere, a zatim i količinu sačuvanih objekata određenog tipa. Karakteristika moderne arhitekture je izuzetno davanje značaja konstrukciji objekta, odnosno upotrebi posebnih metoda i materijala, tako da se i taj momenat mora uzeti u obzir. Posebno se mora voditi računa o arhitekti projektantu i ceniti delo u kontekstu njegovog celokupnog opusa, a zatim i u kontekstu doprinosa konkretnog objekta istoriji arhitekture tog kraja ili nacije. Prilikom vrednovanja zgrade od najveće je važnosti njena kompozicija, odnosno gradnja arhitektonske forme, a zatim i umetnička snaga u sprovođenju koncepcije do kraja. Sem tih najznačajnijih merila, u obzir se moraju uzeti smisao za dizajn detalja i funkcionalnost u okviru celovitog rešenja objekta. Jedan od klasičnih parametara je i korespondencija objekta sa okolinom, pa odmah zatim i provera u kojoj meri zgrada daje karakter određenoj ulici ili području. Postoje zgrade⁶ koje su postale simbol grada ili određenog dela grada. Istorijat objekta je isto tako važan činilac prilikom kompletne valorizacije, kao i uvid da li je zgrada pretrpela izmene tokom vremena ili je zadržala prvobitni izgled.

Koristeći se svim napomenutim elementima i razrađujući predložena merila mogu se uraditi vrlo detaljne tablice koje će biti lična karta svakog objekta. Služeći se ličnom kartom zgrade, mnogo se brže i jednostavnije može doći do činilaca neophodnih za izučavanje pojedinih

načnih zgrada ili celina, pa onda i do predloga za zaštitu. Radeći na taj način, neće više biti situacija da lokalni planeri pretvaraju jedan vredan objekat sasvim određene namene u nešto drugo i neadekvatno⁷. Na taj način biće sačuvana najvrednija ostvarenja međuratne arhitekture u Novom Sadu, gde svakako spada i najveći broj dela arhitekta Đorđa Tabakovića. Izučavanjem i zaštitom takvih zgrada stvorili bismo normalnu istoriju arhitekture, koja mora postojati za svaki grad i svako područje. Izučena i vrednovana oblast u jednoj grani istorije umetnosti, kao što je istorija arhitekture, dokaz je o kulturnoj i civilizacijskoj klimi sredine.

⁶ U Novom Sadu su to, pre svega Banska palata arh. D. Brašovana, a zatim Tanurdžićeva palata arh. Đ. Tabakovića. Obe palate se pojavljuju kao najčešće fotografisani motivi na razglednicama i turističkim prospektima.

⁷ U Novom Sadu je 1987. godine pokrenuta inicijativa da se najveći, najbolje očuvani i opremljen Sokolski dom u Jugoslaviji pretvori u deo nekog hotela koji su planirali da uguraju u staro gradsko jezgro. Javnost je ustala protiv tog predloga, doduše više iz finansijskih razloga i za sada je Sokolski dom **spašen**.

To date, Gjuro Szabo wrote about Trakošćan, and generally this is, unfortunately, all that we have got. Such a situation, however, may have resulted from Szabo's belittling attitude towards Trakošćan. Therefore, the aim of this presentation is to break this wall of silence down and point to the value of the castle. Respecting the given topic, it will be focused on the second Trakošćan, i.e. Juraj Drašković's Trakošćan and its reconstruction in the 19th century.

The reconstruction carried out by so far unknown constructors from Styria is valuable and interesting for its completeness and harmony. Respecting, though, the historical stratification of the localization and the original fortification-like character of the object, they have created a completed ambience where nature, premises and its parts speak the one and the same language.

In addition, comparing the Trakošćan of today to that for Juraj's time, we conclude that during about 100 years of its owners having lived in Trakošćan after the reconstruction, further alterations and rearrangements were made. An attempt will be made here to recall these changes and differentiate them from what is attributable to the period of reconstruction.

Marija Stagličić

DEVELOPMENT OF MODERN ZADAR

In this paper, a period between 1868 and 1914 is discussed from the viewpoint of the development of modern Zadar, with special reference to destruction of walls and construction of new parts of the town, having created new outlines of the town of Zadar that are still obeyed nowadays. Various current achievements, from technical and industrial through civilizational and town-planning-related, allowing Zadar to include into the European culture quite early, are mentioned, giving special emphasis to particular buildings as examples of architecture quite comparable to the European trends of the time (neo-styles, Secession).

Žarko Domljan

COLLEGE OF FORESTRY AND AGRICULTURE IN KRIZEVCI

The College of Forestry and Agriculture in Križevci, founded in 1860 by the State Government in Zagreb, in order to promote the country and agriculture, was the first school of this type in Croatia and on Balkan. For decades, it was the only source of experts in the field. The more so, the Zagreb University Schools of Forestry and Agriculture, and of Veterinary Medicine were derived from the aforementioned College at the beginning of the 20th century. The College in Križevci was the first educational institution in Croatia constructed according to a plan. By the construction of buildings, their rational arrangement, cultivated parks and gardens, the College had, besides lectures, great influence in improving the esthetic culture of its attendants. On the basis of the original plans and projects, published here for the first time, history of the College construction and its multiple transformation through the final assignment of the complex as a large recreation area, thus defining the eastern of Križevci in terms of town-planning.

Kata Martinović Cvijin

SECESSIONIST ARCHITECTURE IN SUBOTICA AND ITS RECONSTRUCTION

Subotica, as undoubtedly a unique town on the territory of Yugoslavia, with its center characterized by buildings constructed in the Secessionist style in the predominantly Hungarian variant, has invested considerably in the preservation and reconstruction of cultural monuments, as demonstrated by continuous activity of the Institute of Culture Monuments Protection since 1980. The synagogue, designed by Komor and Jakab, was most severely endangered, its reconstruction being still under way. In 1982/83, much work was done in the reconstruction of the complete Rajhl Palace interior, which has been adapted into a gallery. The Protection Service has been continuously engaged in supervising reconstruction and preservation of the monumental Town Hall. Most controversial action of preservation was that on the Yugoslav Army Hall, formerly the Golden Lamb Hotel. Because of quite a ruinous construction and the needs of the Army, new premises were built with a reconstructed front.

Željka Čorak

ZAGREB CATHEDRAL AND THE 19th CENTURY

When interpreting the 19th century in Croatia, Zagreb Cathedral certainly occupies the leading place among the monuments to be considered, showing relationships between history and historicism, illustrating abundant vegetation of European historicism but at the same time confirming the personality of Herman Bollé, a world-known architect. Starting from the general points of his time and respecting particularities of his own work, he succeeded in achieving high individual creations. The Cathedral reveals structural modernism of the age formally evoking expressive forms of the past epochs. It shows interrelations between a central monument and the context of the town having restored and re-built it. In the 19th century, Zagreb Cathedral was not merely a monument symbolizing united Zagreb, but also a monument uniting Zagreb and, the more so, confirming the town had really reached European values in the 19th century town-planning.

Olivera Radovanović

EVALUATION AND PROTECTION OF ĐORĐE TABAKOVIĆ'S ARCHITECTURE

Between 1927 and 1940, Novi Sad was all over a large site of construction. A new generation of the town population required new architecture, and started building sport premises, cinemas, public buildings, sanatoriums, etc. Most of those new buildings were designed by the architect Đorđe Tabaković. He was educated in Budapest, on the principles of the then prevailing academism and secessionist thought, and acquired wide knowledge and European culture. Numerous public and private buildings have remained as silent proofs of strivings, talent and skill of this competent architect. These works, however, have not yet been profoundly studied or properly evaluated. Therefore, this paper is focused on the analysis of these very buildings to allow their evaluation and eventually an appeal for protection of modern architecture designed between two wars to be adequately performed and communicated.